

על איכות תנועה בלתי מוטעמת שליד r ועיצורים אחרים

ראשית דבר

ידוע שעיצורי הגרון r-יפה כוחם לשנות תנועות קצרות ל-a-. בארמית המקראית התופעה נפוצה משום שהתנועות הקצרות לא התארכו בה, כגון שִׁפְחָ, אָמַר.¹ בעברית היא מוגבלת לתנועות שלא התארכו או שהתקצרו, כגון פָּרַח (לעומת פָּרַד), וַיֵּרַח (לעומת יָרִיחַ), וַיָּסֶר (לעומת יָסוּר).² עוד ידוע שעיצורי למנ"ר (כמו העיצורים הגרוניים) עשויים למנוע הידקקות.³

לא ניתנה הדעת להשפעת r ושאר העיצורים הצוללים על איכות תנועת העזר,⁴ כלומר להעדרת התנועה הנמוכה a לגווניה במקרה שהתנועה צומחת ליד העיצורים האלה. ברצוני לדון בשני טיפוסים של תנועת עזר במקרא: בשמות "סגוליים" במשקלים pāqəd/pāqād (שמקורם ב-qVtl) במסורת שומרון ובצורות נסמך הריבוי qVtlē/qVtlōt של מסורות טבריה ובבל (בהשוואה למסורות אחרות).

1. איכות התנועה השנייה במשקלים pāqəd/pāqād במסורת שומרון⁵

1.1 הגדרת השאלה

בשמות שיסודם במשקל qVtl נוספה בדרך כלל בעברית למסורתיה תנועת עזר כדי להתיר את דבק העיצורים שבסופם. במסורת שומרון השמות הגרודים במשקלים qat ו-qutl צורתם pāqəd (ב-e חטופה) או pāqād.⁶ אולם שלא כבמסורות אחרות

* אני מודה לפרופ' אלישע קימרון על הערותיו המועילות. המחקר נערך בסיועה הכספי של קרן הזיכרון לתרבות יהודית (MFJC).

1. ראה למשל קימרון, עמ' 30. על הנמכת התנועה ליד r בארמית השומרנית העיר פלורנטין (עמ' 229, 231).

2. ראה למשל ז'ראון-מוראוקה, 23b§, עמ' 82; גזניוס, 72t§, עמ' 199.

3. ראה סיון וקימרון, עמ' 25-26.

4. כאן ולהלן תכונה התנועה הלא-מקורית "תנועת עזר", אף שלא ברור באיזה שלב בחיי העברית היא צמחה, ואפשר שבמסורת שומרון היא תנועה ככל התנועות. וראה להלן § 2.1.

5. בתעתיקי מסורת שומרון יסומן אורך תנועה פונמי בלבד.

6. תנועת u קצרה (אם לא התארכה) הפכה ל-â או ל-a במסורת שומרון; ראה עזאנ"ש, ה, עמ' 59. יש מעט יוצאים מכלל זה, והם לא יידונו כאן.

הכללים המגדירים את איכות תנועת העזר אינם ברורים. כך אתה מוצא $gāfən$ = גפן ליד $dāšān$ = דשן; $mālək$ = מלך ליד $kābāš$ = כבש. האם יש התניה בבחירה ב־פ או ב־א?

1.2 מיון המקרים

מתוך חיבוריו של זאב בן־חיים⁷ קובצו השמות מן המשקלים $pāqəd$ ו־ $pāqād$ שבהם תנועת העיצור השני של השורש היא תנועת עזר.⁸ הנה רשימתם על פי למ"ד השורש (לפירוט ראה רשימה א בנספח 1):

העיצור	$pāqəd$	$pāqād$
r	—	$yāšār, zāmār, dābār, gāfār, gābār, qāšār, šamār, fādār, kāfār, yātār, āsār, āmār, ābār, āfār, šāgar, šābār, āšār, āzār, ādār, āmār$
m	$ārəm, kārəm$	$āšām, šālām, gāšām, bāšām$
l	$‘abəl, sāməl$	$āšāl, ākāl, gādāl$
n	$šāmən, gārən, gāfən, āšən, ādən, ābən$	$dāšān$
š מקורי	$qādəš, nāfəš, gārəš, ādəš, āməš, šārəš$	—
š שמקורו	$‘arəš$	$kābāš$
z	$ārəz$	—

7. עואנ"ש, ה, עמ' 364–366, 383–385. הנתונים הושאו לקונקורדנציה שבעואנ"ש, ד.

8. מן הדיון הוצאו הצורות המשוחזרות על סמך צורות הנטייה, כגון $*māfən$, המתועדת רק בתיבות $mimmāfən$ ו־ $māfən$. אף לא נכללו השמות שהכילו ביסודם עיצור גרוני בעי"ן השורש או בלמ"ד השורש. כמו כן בן־חיים כלל יחד משקלים שונים מעיקרם שהתאחדו במסורת השומרונים. כך לצד הצורות שמשקלן המקורי qVl הובאו צורות כגון $bāšār$ = בשר, שמקורה ב־ $qatal$, ו־ $bākər$ = בָּכִיר, שמקורה ב־ $qatil$, שבהן התנועה האחרונה גלגלה של תנועה מלאה היא. לפיכך הושמטו כל השמות שבהם העיצור השני הונע מקדמת דנה. כן לא נידונו צורות qVl שיש להן צורות־אחיות בעלות תנועה מקורית, כגון $āfəs$, המקבילה הן ל־ $āfəs$ הן ל־ $āfəs$. צפוי כי אֶפֶס תיהגה במסורת שומרון $āfəs$, ואפשר שצורה זו שימשה גם את אֶפֶס; לכן ספק אם זוגות מעין אלה כשרים להעיד בענייננו (הכפולות האחרות הן $yāləd$ = יָלַד, לִיד; $āməš$ = חֲמִץ, חֲמֵץ; $ādām$ = אָדָם, אִדָּם). ואמנם לפעמים התערבבו המשקלים, ובתוספת כינוי תמצא למשל לצד הצורה הצפויה $kasfi$ = כֶּסֶף, ללא תנועה, את הצורה $qādeši$ = קָדֵשִׁי בתנועה (וכן $šāmēna$ = שָׁמְנָה, $afšālāmu$ = בָּצְלָמוּ ודומי, $āšāmi$ = עֲצָמִי). לעומת זאת בשמות $bāšāq$ = בָּצֵק $šākār$ = שָׁכַר התנועה נושלת בנטייה: $šākərək, bišqu$; ראה עואנ"ש, ה, עמ' 193.

העיצור	pəqəd	pəqəd
f	āləf ,kāsəf ,ṭārəf	‘ārāf
b	ārəb ,kāləb	‘ārāb ,āšāb
t	āmət ,sālət	—
d	‘abəd ,yāləd	zābād
k	āšək ,ārək ,mālək	‘ārāk
š	ārəš	fārāš
ṭ	—	ārāṭ ,šābāt
q	—	māšāq

1.3 מסקנות

ההתניה הבולטת: העיצור r מושך את התנועה ā, וכן שאר העיצורים הצוללים מלבד n. גם העיצורים הנחציים š, ṭ, q מעדיפים את ā.⁹ לעומת זאת העיצורים השורקים z, š מושכים במובהק את תנועת ə, ודומה להם בכך העיצור n. העיצורים הסותמים שאינם נחציים (וכן f) מעדיפים את ə, אולם הממצא אינו חד-משמעי. מתברר אפוא שבמסורת שומרון איכות תנועת העזר של המשקלים pəqəd/pəqəd הושפעה לא מעט ואולי בעיקר מן הסכיבה הפונטית, ובפרט מן העיצור שבא אחרי התנועה.

2. איכות התנועה הראשונה בצורות נסמך הריבוי qVtlē/qVtlōt

2.1 הגדרת השאלה

בעברית יש שמות עצם רבים שתנועתם הראשונה בנסמך הריבוי שונה מזו שביחיד, כגון דָּבָר–דְּבָרִי. מקובל להניח שהריבוי משקלו היסודי מעין dabaray; אם כן מה מקור החיריק שבדְּבָרִי? לשאלה זו נדרשו סיון וקימרון בדיונם בחוק ההידקקות. הם מציינים שמקובל לראות בחיריק הזה את תמורתו של הפתח.¹⁰ אולם יש סוברים כי אין החיריק אלא תנועת עזר.¹¹ לדעת המחברים הראיות שקולות לכאן ולכאן.

9. יוצא דופן אחד: āreš. בן־חיים (עואנ"ש, ה, עמ' 25) עמד על הקשר בין התנועה האחורית ā לבין העיצורים הנחציים š, ṭ. לדבריו העיצורים s, ṭ ליד ā נהגים לפעמים בתוספת נחציות, כמו ṭ. למשל בתעתיק הערבי של ההגייה השומרונית אתה מוצא מעין wbitāk (وبيطاك) במקום wbitāk.

10. כלומר חל המעתק i < a. כך גזניוס, ז'ואן, באואר ולאנדר ואחרים; ראה סיון וקימרון, עמ' 28 הערה 98 וההפניות שם.

11. כך בלאו, למדין והונגרד; ראה שם, הערה 99 וההפניות שם. סברה זו הועלתה כבר בידי למבר (536§, עמ' 189).

ברצוני לבדוק מחדש את השאלה הזאת. תחילה נתחם את הצורות הרלוונטיות. נדמה שהמושג "תנועת עזר" קביל רק במקרה שצומחת תנועה חדשה במקום תנועה שנחטפה או שהתאפסה או במקום שלא הייתה תנועה מלכתחילה. לפיכך אצל המשקלים ה"סגוליים" qitl/qatl/qutl בצורות היחיד עם הכינוי החבור, כגון qitlō, אין מקום לתנועת עזר, לפי שתנועתן הראשונה עומדת בעינה. אפשר לשאול רק אם מקורית היא או שונה מן המקורית. לכאן שייכים אף צורות הזוגי, כגון רְגֻלִים, פְּרָפִים, והריבוי על דרך qVtlīm/qVtlōt, כגון רְחֻמִים, פְּשָׁתִים, שבהם התנועה הראשונה נמצאת בהברה סגורה מקדמת דנה. כל הצורות האלה לא נכללו במחקר.¹² אם כן בדיון בתנועת העזר יש להסתייע רק בצורות שבהן הייתה במקור תנועה קצרה בהברה פתוחה רחוקה מן הטעם שעשויה הייתה להיחטף. אלה בעיקר צורות ריבוי של השמות ה"סגוליים" ושל qatal ואָחיו. משקליהן qVtalīm/qVtalōt, ובמסורת טבריה קְטָלִים/קְטָלוֹת בתנועה ראשונה חטופה. אולם בנסמך או בתוספת כינוי חבור כבד התנועה השנייה התקצרה או נאלמה והעיצור הראשון הונע, היינו qVtlē/qVtlōt וכיוצא באלה. שאלתנו אפוא מה מקור התנועה הראשונה. יש לה שתי תשובות: פונולוגית ומורפולוגית. ומה ביניהן? פונולוגית – פירושה: איכות תנועת הנסמך מותנית בסביבתה הפונטית או בגורמים פונטיים אחרים. במקרה זה נראה יותר שתנועה זו תנועת עזר היא. מורפולוגית – משמעה: תנועת נסמך הריבוי היא התנועה המקורית של צורת היחיד. לתשובה המורפולוגית יש אסמכתה מן המשקל qutl, שריבוי בדרך כלל qātē, כגון חֲדָשׁ-חֲדָשִׁי.

לאחר בדיקת העדויות מתברר שבמסורת טבריה איכות התנועה מותנית בעיקר בגורם הפונולוגי, דהיינו בעיצור שליד התנועה, ואילו במסורת בבל ניכרת השפעה לא מעטה של המורפולוגיה. להלן פירוט הדברים.

2.2 מסורת טבריה

2.2.1 עברית

במסורת טבריה התנועה הראשונה של נסמך הריבוי qVtlē ודומיו שונה לעתים מן התנועה המקורית, כגון דָּבָר-דְּבָרִי, זֶקֶן-זִקְנִי, פֶּאֶר-פְּאָרִי. שאלת התהוות התנועה הראשונה של הנסמך ומקורה זכתה לאחרונה לדין ממצה אצל בלאו; הוא הציג את הדעות השונות והוסיף הפניות רבות למצדדים בדעה זו או אחרת. היו שְׁתלו את איכות תנועת הנסמך בעיצורים שלידה. אולסהאוזן (161c, עמ' 301) ציין שבנסמך הריבוי ממשקל qatal התנועה הראשונה תהא a אם העיצור הראשון או השני של השורש הוא עיצור גרוני. זו אף דעתו של למבר (536§, עמ' 189), והוא

12. השמות שלא נודע משקל הריבוי הנפרד שלהם, כגון שלטי, כליות, אין עדותם שלמה, שכן יש חשד שריבוי הם נוטים על דרך qVtlīm/qVtlōt או על דרך הזוגי. עם זאת הם כלולים ברשימות שלהלן בציון כוכבית לידם.

מוסיף כי בשמות ללא עיצור גרוני, כגון זַנְבוֹת, הפתח מופיע ליד עיצור שפתי.¹³ למדין (עמ' 140) רמז שבמסורת טבריה עיצורי למנ"ר משכו את התנועה a בצורות ה"סגוליות", אך מחקרו מתמקד בעיקר בצורות היחיד.

לצורך המחקר נאספו כל השמות המקראיים שריבויים בנסמך על דרך qVtlē/qVtlōt ותנועתם הראשונה פתח או חיריק.¹⁴ במסורת טבריה נמצאו 101 צורות בחיריק (רשימה 1.1.1) ו-102 צורות בפתח (רשימה 1.1.2). בין בעלי החיריק לא התגלתה התניה פונטית, אך מתברר שיש התניה פונטית להופעת הפתח, ושלוש פנים לה (לפירוט ראה רשימה 1.1.3):

א. אם עי"ן השורש היא עיצור גרוני לעולם יבוא פתח, כגון בעל, יעל, כחש (29 מקרים).

ב. אם פ"א השורש היא עיצור גרוני בדרך כלל יבוא פתח, כגון אבן, הבל, חסד, עבד (38 מקרים; אָחוֹת שייך גם לסעיף א).

ג. אם עי"ן השורש היא r, l או n בדרך כלל יבוא פתח, כגון דרך, זרע, ילד, כנף, דלת, שלמה (43 מקרים, ובהם 15 בעלי פ"א השורש גרונית, שנמנו גם בסעיף ב). סך הכול 94 צורות.¹⁵ ואלה 8 השמות בעלי הפתח שאינם עומדים בתנאים שלעיל:

qVtlē: פָּבֵל, כֶּסֶף, קֶדֶם?, קָצֶה/קָצָה (קָצִי).

qVtlōt: נֶפֶשׁ, קִדְמָה?, קָצֶה/קָצָה (קצוות), שְׂדֵמָה.

רק לשניים מהם יש עדות ברורה במקרא: נֶפֶשׁ-נֶפְשׁוֹת-נֶפְשׁוֹת, שְׂדֵמָה (יש' לו, כז) – שְׂדֵמוֹת (חב' ג, יז) – שְׂדֵמָה(ו)ת (דב' לב, לב; מל"ב כג, ד; יש' טז, ח).¹⁶ שאר השמות אינם בטוחים.¹⁷

13. במקרה של זַנְבוֹת כנראה כוונתו ל-b.

14. כל העדויות הובאו ברשימה ב בנספח 1; וראה ביאור הסימנים המיוחדים בהערה 38 שם. בגוף המאמר הסתפקתי בכמה דוגמאות ובהפניה לרשימה הרלוונטית בנספח. יחד עם הצורות החרוקות של מסורת טבריה נמנו הצורות הסגולות, מכיוון שלדעתי בהברה סגורה לא מוטעמת סגול (e) הוא אלופון של חיריק (i).

15. $29 + 38 + 1 - 43 = 15$. נותרו עוד 8 שמות: $102 - 94 = 8$. הקורא ישאל בצדק מה בדבר צורות ריבוי שמתיימים בהן התנאים האלה אך מופיע בהן חיריק או סגול. כאמור לעיל, לא נמצאה התניה פונטית להופעת חיריק/סגול. אולם לעניין זה הוקדש נספח הצורות בעלות חיריק/סגול (נספח 2).

16. במסורת תעתיקי היירונימוס נמצא sademōth (מל"ב כג, ד [הרווינין, עמ' 78]; במסורת טבריה: שְׂדֵמוֹת) וכן asademōth (יר' לא, לט [זיגפריד, עמ' 38]; במסורת טבריה: הקרי השְׂדֵמוֹת).

17. למשל השם פָּבֵל לא נודע ריבוי בנפרד, ונמצא רק פָּבֵל (תה' קה, יח), פֶּבְבֵלִי (שם קמט, ח). האם פֶּבְבֵלִי היא צורת זוגי כמו נֶחֱשִׁים? ובמסורת בבל יש כתבי יד הגורסים אחרי הכ"ף חיריק שתוקן לפתח; ראה ייבין, עמ' 819. אף לשם כֶּסֶף לא נמצא ריבוי גרוד, אלא יש רק פֶּסְפִּיָּהֶם (בר' מב, פס' כה, לה) – פעמיים בפ"א דגושה שלא כרגיל. שמא משקלו qatlim גם *קֶדְמִים,

2.2.2 ארמית

האם שונה התנהגות התנועה הראשונה של נסמך הריבוי בארמית המקראית? כידוע, בארמית נחטפה בצורות הנפרד של הריבוי גם התנועה השנייה, היינו $qVtVlāt/qVtVlāt < qVtVlāt/qVtVlāt$; לפיכך גם צורות הנסמך של הריבוי וגם צורות הנפרד שלו יפות להעיד בענייננו. בארמית נמצאו 18 שמות בעלי חיריק (רשימה 1.2.1: 11 בנפרד, כגון זמן, נשר, ו-7 בנסמך, כגון טפר*, קטר. בין בעלי הפתח יש 17 שמות (רשימה 1.2.2: 7 בנפרד, כגון אלף, מלך, ו-10 בנסמך, כגון עבד, קרץ. אצל בעלי החיריק לא התגלתה התניה פונטית, אך אשר לפתח מתברר שההתניות שבעברית שרירות גם בארמית:

א. אם עי"ן השורש היא עיצור גרוני לעולם יבוא פתח. כך דחוא* (דַחֲוָן), פחה (פַחֲוֹתָא), רחם* (רחמין?).

ב. אם פ"א השורש היא עיצור גרוני בדרך כלל יבוא פתח. כך אלף, אף (אנפוה?), חבר* (חברוה), חברה* (חברתה), עבד, עין, עם (עממא), ענף* (ענפוה).

ג. אם עי"ן השורש היא r, l או n בדרך כלל יבוא פתח. כך אלף, אף (אנפוה?), ירח, מלך, פָרס, גרם* (גרמיהון), ירכה* (יִרְכָתָה), קרץ. אין יוצא מכללים אלה בין בעלי הפתח.¹⁸

2.3 מסורת בבל¹⁹

בעברית של מסורת בבל נמצאו מן הריבוי $qVtlē/qVtlōt$ 65 בעלי חיריק (רשימה 2.1.1: 87 בעלי פתח (רשימה 2.1.2). לרוב מסורת בבל תואמת למסורת טבריה, אולם כ-5 שמות בבליים בא חיריק לעומת פתח במסורת טבריה,²⁰ וכ-23 שמות בבליים בא פתח לעומת חיריק במסורת טבריה.²¹

אם כן במסורת בבל הצורות הפתוחות מרובות מן החרוקות בשיעור ניכר (87 כנגד 65), ואילו במסורת טבריה המספרים שקולים (102 כנגד 101). יש יסוד להניח שבמסורת בבל התנועה המקורית של צורות היחיד השתמרה יותר בריבוי.²²

*קְדָמוֹת צוּרוֹת משוּחזרוֹת הֵן, שֶׁכֵּן פּוֹגְשִׁים בַּחֲנִיךְ רַק מִקְדָּמִי (מִשׁׁ ח, כג). קְדָמוֹתֵיכֶם (יח' לו, יא). לא מן הנמנע שמשקליהן $qatlē/qatlōt$ על דרך אֲחֵרִי. בריבוי קָצוּי/קָצוּתוֹי העיצור w משמש כנראה כהגה מעבר, ולפיכך סגירתה של ההברה הראשונה אינה הדוקה כבמקרים האחרים.

18. אשר לבעלי החיריק ראה בנספח 2.

19. כל העדויות באות מספרו של ייבין.

20. דרך, כבלי, סרן, צלם, שָלוּ.

21. ב- $qVtlē$: אמר, בגד, גדל, גלל, גזו*, משל, עגל, עדר, פגר, פשע, צל, קבר, שלט; ב- $qVtlōt$: בגד, כבשה, כתפה*, מטר, נרבה, עברה, עֲגָלָה, צבא, קבר, שממה.

22. ייבין (עמ' 385) סבור שבהתרחקות הטעם התנועה i נעתקה ל-a. כראיה הוא מביא צורות כגון אָמת-אָמתו, תָּאסַף-יָאסַפו. האם הדברים דומים? בְּתָאסַף-יָאסַפו התנועה שליד העיצור הגרוני

צורות הריבוי דרכי וצלמי, למשל, חרוקות בניגוד לנטייה הבבלית הכללית, וגם צורת היחיד שלהן נוטה בתנועת i או e .²³ ולהפך, השם בגד פתוח בריבוי וכיחיד, ואילו במסורת טבריה הוא חרוק.²⁴ עם זאת יש 10 שמות החרוקים ביחיד ופתוחים בריבוי.²⁵

בארמית נוסח בבל (רשימה 2.2) נמצאו בין צורות הריבוי 11 שמות בעלי חיריק, כגון זמן, פשר, ו-5 שמות בעלי פתח, כגון גבר, עין. אם כן הארמית של מסורת בבל מרבה בצורות חרוקות, ואין המצאי מתאים להתניות הפונטיות של מסורת טבריה. דומה אפוא שבצורות הריבוי הארמיות מופיעות התנועות המקוריות, כלומר ההתניה מורפולוגית היא.²⁶

2.4 הלוחות המסכמים

הרי הפירוט הכמותי של מצאי הצורות:²⁷

עברית		מסורת טבריה		מסורת בבל	
		i	a	i	a
לפני עיצור גרוני		—	29	—	²⁸ 6
אחרי ^ו		2	13	4	11
אחרי h		—	2	—	2
אחרי h		8	13	5	11
אחרי ^כ		6	10	6	11
סה"כ אחרי עיצור גרוני		16	²⁹ 38	15	35

מאבדת את איכותה המקורית בריחוק מן הטעם; לעומת זאת בתיבות כגון משל, צבא האיכות המקורית של התנועה a במקומה עומדת. רוצה לומר, בעוד שבמסורת טבריה התנועה נוטה להשתנות בהברה סגורה, במסורת בבל היא נוטה לשמור על איכותה. כך נמצא במסורת טבריה יִחְסֹר-יִחְסֹר, צָבָא-צָבָא לְעוֹמֵת יִחְסֹר-יִחְסֹר, צָבָא-צָבָא במסורת בבל. אולם אין זו אלא נטייה, שכן אתה מוצא דיכרי, צידקות חרוקות גם במסורת בבל.

23. בשונה ממסורת טבריה; ראה ייבין, עמ' 824, 812.

24. שם, עמ' 837.

25. גדל, עגל, צלע, הבל, נדר, עשב, פשע, קלע, עברה, שלוח.

26. אמנם לא מן הנמנע שבארמית נוסח בבל השתלטה התנועה i בצורות הריבוי.

27. בטבלה כלולות כל העדויות. אם נוציא מכאן את העדויות המסופקות ההתניות יבלטו יותר, אלא שלשם כך נדרש דיון מפורט יתר על המידה.

28. אלה השמות שעיצורם השני h או h. יש עוד 11 שמות שעיצורם השני ^כ או ^ו, כאמור בהערה 41 שבנספח.

29. שם אחד נמנה גם בסעיף הקודם (אחות [אחיות]).

מסורת כבל		מסורת טבריה		עברית
i	a	i	a	
7	15	4	21	לפני r
4	15	7	15	לפני l
1	7	2	7	לפני n
³³ 12	³² 37	³¹ 13	³⁰ 44	סה"כ לפני r, l, n
40	21	75	8	בסביבה פונטית אחרת
65	87	101	102	סה"כ

מסורת כבל		מסורת טבריה		ארמית
i	a	i	a	
—	1	—	3	לפני עיצור גרוני
3	2	5	8	אחרי עיצור גרוני
³⁶ 2	—	³⁵ 3	³⁴ 8	לפני r, l, n
7	2	13	—	בסביבה פונטית אחרת
11	5	18	17	סה"כ

2.5 מסקנות

גורמים שונים פעלו בבחירת תנועת הנסמך בריבוי. במסורת טבריה הגורם הפונטי ידו על העליונה, ואיכות התנועה הראשונה מותנית בדרך כלל באופי העיצור שלפני התנועה או שאחריה. הדבר בולט במיוחד במילים שע"ן השורש שלהן עיצור גרוני (29; כולן פתוחות) או r (21 פתוחות מתוך 25) ובאלה שפ"א השורש שלהן ³ (13 פתוחות מתוך 15). ובשמות שאין בהם אחד מן התנאים להופעת הפתח שהוגדרו לעיל מופיע חיריק כמעט תמיד (75 מתוך 83). הכללים השולטים בארמית של מסורת טבריה זהים לאלה של העברית ואף מובהקים יותר.

30. 15 שמות נמנו גם בסעיף הקודם (איש [אנשי], אלף, ארז, הר [הררי], חלל, חנף, חרש, עָנו, ערבה, עָרל; אנחה, ארץ, חרב, ערבה, עָרש).

31. 3 שמות נמנו גם בסעיף הקודם (חֶלֶב, חֶלֶק, חֶרֶפָה).

32. 12 שמות נמנו גם בסעיף הקודם (איש [אנשי], אלף, ארז, הר [הררי], חלל, חנף, עָנו, ערבה; אנחה, ארץ, חרב, ערבה).

33. 2 שמות נמנו גם בסעיף הקודם (חֶלֶב, חֶרֶפָה).

34. 2 שמות נמנו גם בסעיף הקודם (אלף, אף [אנפּוּהי?]).

35. כולם (חֶלֶם, חֶנְטָה * [חֶנְטִין], עלע * [עלעין]) נמנו גם בסעיף הקודם.

36. שם אחד נמנה גם בסעיף הקודם (עלע * [עלעין]).

נראה כי התנאים להופעת הפתח תקפים גם במסורת בבל, אך היא נבדלת ממסורת טבריה בניקוד הצורות שאין בהן התנאים הללו: הפתח בא בכ-35 אחוזים מן הצורות (21 מתוך 61), ואילו במסורת טבריה במקרה זה הפתח מופיע בפחות מ-10 אחוזים מן הצורות (8 מתוך 83). מתברר שמסורת בבל נוטה יותר לשמר את התנועה הפרדיגמטית בהברה סגורה רחוקה מן הטעם. ובכך יתפרש השוני של הארמית נוסח בבל, שבה הצורות החרוקות מרובות (11 מתוך 16), מן העברית הבבלית, שבה מועדף הפתח (87 מתוך 152): נדמה שבארמית התנועה המקורית במרבית השמות הייתה i (לעומת a בעברית), והיא השתמרה בצורות הריבוי.

כללו של דבר, במילים רבות, בייחוד במסורת בבל, איכות התנועה הראשונה של צורות הנסמך qVtlē/qVtlōt אינה תלויה בסביבתה הפונטית, ולכן מסתבר כי בתנועה מקורית אנו עוסקים. אלא שלעתים קרובות יותר (במסורת טבריה) או פחות (במסורת בבל) היא איבדה את איכותה, ואיכות תנועת העזר שבאה במקומה מותנית בסביבה הפונטית.³⁷ תופעה זו ניכרת בארמית יותר מבעברית.

37. במסורת התעתיקים התמונה אינה חד-משמעית. הרי העדויות הברורות (ההפניות לספר תהלים אלא אם כן צוין אחרת): בתנועת $a = \alpha\beta\lambda\eta$ = הֶבְלִי (לא, ז), $\lambda\alpha\gamma\eta$ = לַעְגִי (לה, טז), $\delta\alpha\beta\eta$ = דְּבָרִי (שם, כ), $\lambda\alpha\mu\alpha\chi\eta$ = לְמַלְכִי (פט, כח), $\gamma\alpha\delta\rho\omega\theta\alpha\upsilon$ = גְּדֻרְתִּי (שם, מא; במסורת טבריה: גְּדֻרְתִּי); במקורות חיצוניים נמצא גם $\alpha\beta\delta\eta$ = עֶבְדִּי (קיג, א); ראה פילד, ב, עמ' 268. בתנועות אחרות – $\iota\sigma\eta$ = יִשְׂרָי (לב, יא), $\rho\epsilon\gamma\eta$ = רְגֵנִי (לה, כ). הנה צורות היחיד של מילים אלה: $\rho\epsilon\gamma\epsilon$ = רָגַע (ל, ו), $\lambda\alpha\alpha\beta\delta$ = לְעֶבֶד (לו, א). לכאורה התנועות שבצורות הריבוי מתאימות לאלה שבצורות היחיד. גם התיבות $\delta\alpha\beta\eta$ ו- $\gamma\alpha\delta\rho\omega\theta\alpha\upsilon$ מציגות תנועת a מקורית, על פי צורות היחיד דְּבָר וְגֵדֵר שבמסורות האחרות. אשר ל- $\alpha\beta\lambda\eta$, במסורות אחרות היחיד סגול בהקשר וקמוץ בהפסק (הֶבְלִ), מה שמעיד על a מקורית, אולם כאמור לעיל (הערה 25), במסורת בבל צורת היחיד של השם הזה חרוקה.

יוצאים מן הכלל שניים: $\iota\sigma\eta$ ו- $\lambda\alpha\mu\alpha\chi\eta$. $\iota\sigma\eta$ הוא גלגול של יִשְׂרָ, ולפיכך צפויה תנועת a בהברה ראשונה, אך העיצור y שלפני התנועה והעיצור s שאחריה גרמו לשינויה ל- i ; השווה $\mu\iota\omega$ = יָמִינוּ (פט, כו), $\mu\eta$ = יָמִי (שם, מו) וכיוצא באלה, וראה יודיצקי, עמ' 132–134. אשר ל- $\lambda\alpha\mu\alpha\chi\eta$, מסתבר שצורת היסוד של היחיד היא milk, לפי שהסגול של מִלֶּךְ אינו נקמץ בהפסק, וגם נמצא תעתיק יווני של צורת היחיד – $\mu\mu\epsilon\lambda\epsilon\chi$ (מל"ב יא, ז) – המשקף כנראה את הצורה הִמְלֶךְ; ראה פילד, א, עמ' 674 והערה 17. עם זאת פסברג הראה שבעברית ליד milk היה malk, וכן במסורת שומרון תמצא a בצורת היחיד; ראה עזאנז'ש, ד, עמ' 164. על כן ייתכן שריבוי המילה מלך משקלו qatalim, ושבתעתיק $\mu\alpha\lambda\chi\eta$ משתקפת התנועה המקורית a.

במקום אחר (יודיצקי, עמ' 138–139) נטען שבעברית של המשושה התנועות שמרו על איכות המקורית בהברות פתוחות לא מוטעמות. נראה שיש נטייה לכך אף בהברות הפתוחות שנסגרו, כמו ב- $\delta\alpha\beta\eta$. אמנם לאחרונה הוצע ניתוח שונה של העובדות (בלאו, עמ' 20–21). אצל היירונימוס מצאתי תיבה אחת בטוחה: $beemoth$ = בְּהֵמוֹת (יש' ל, ו; ראה זיגפריד, עמ' 40), ובה התנועה המקורית e עומדת בעינה. וראה לעיל בהערה 16.

נספח 1: הרשימות³⁸

א. שמות מן המשקלים pāqəd ו-pāqād במסורת שומרון³⁹

pāqəd: gāfən = גפן, gārən = גרן, gārəš = גרש, ʔārəf = טרף, kāləb = כלב, kəšef = כסף, kārəm = כרם, mālək = מלך, náfəš = נפש, sələt = סלת, sāməl = סמל, qədəš = קדש, šāmən = שמן, šārəš = שרש, ābən = אבן, ādən = אדן, āləf = אלף, āməš = אמש, ārəz = ארז, ārək = ארך, ārəš = ארץ, āšək = אשך; חוֹשׁ, ādəš = חודש, āmət = חמת, ārəb = חרב, ārəm = חרם, āšən = חשן, ābəd = עבר, arəš = ערש, ābəl = חָבֵל.

pāqād: bāšām = בשם, gābār = גבר, gādāl = גדל, gāfār = גפר, gāšām = גשם, dābār = דָּבָר, dāšan = דשן, zābād = זבד, zāmār = זמר, yāšār = ישר, yātār = יתר, kābāš = כבש, kāfār = כפר, māšāq = משק, fādār = פדר, fārāš = פרץ, šālām = שלם, šāmār = צמר, qābār = קבר, qāšār = קצר, šābāt = שבט, šābār = שבר, šāgār = שגר, ākāl = אכל, afar = אפר, āšāl = אשל, ābār = חָבֵר, āmār = חמר; עמר, āsār = חסר, ārāt = חרט, āšāb = חָשַׁב, āmār = חָמַר, ādār = עדר, āzār = עזר, āšām = עצם, ārāb = ערב, ārāk = ערך, ārāf = ערף, āšār = עשר.

ב. שמות שריבויים על דרך qVtlē/qVtlōt

1. מסורת טבריה

1.1 עברית

1.1.1 בעלי חיריק (101 מקרים)

בסיומת יי (71 מקרים): אַמְר/אִמְר*, אַגל*, בַּד, בַּכר, בַּתר, גַּדל, גַּלל (גִּלְלִי)^, גַּנז*, גַּשם, דָּבָר, דַּגל, דֶּשֶׁן, זֶבַח, זֶקן, חַבֵּל/חָבֵל^, חֶזֶק, חֶלֶב^, חֶלֶק^, חֶפֶץ^, חֶק* (חֶקֶי), חֶקֶר, יַל*, יָלַד, יָקַב, יָרָא, יָשַׁר, כָּבֵד, כָּזַב, לִבְבִּי, לִבְנָה, מָשַׁל, נִבֵּךְ*, נִבֵּל, נִנְע, נִדַּר, נִזַּם, נִטַּע, נִטָּף, נִכַּל*, נִסַּךְ, נִשַּׁר, סִבֵּךְ (בֵּ), עֶבֶר^, עֶגֶל^, עֶדֶר^, עֶמֶק/עִמְק*, עֶשֶׁב, פֶּגֶר, פֶּצַע, פֶּרֶד, פֶּרֶץ, פֶּשַׁע, פֶּתַח, צַל (צִלְלִי), צַמַּד, קֶבֶר, קִנֵּץ*, קִצֵּב, קִצֹּר, רִבַּע, רִגְבַּ*, רִגַּע, רִכָּב, רִשָּׁע, רִשָּׁף, שִׁבְט, שִׁלַּט*, שִׁמַּח, שִׁמְרָ*, שִׁקַּל, שִׁקַּר.

בסיומת וֹת (30 מקרים): אֶבְרָה^, אֶמְרָה*, בִּגְד, בִּרְכָה, גִּבְעָה, גִּדֵּר, חֶרְפָּה^, יִתַּד, כִּבְשָׁה, כִּלְיָה*, כִּסֵּת, כִּתְפָּה*, לִשְׁכָּה, מָטָר, מִצַּח, נִדְבָה, נִקְרָה*, סִבֵּל, עֶגְלָה^, עֶגְלָה^, צִבָּא, צִדְקָה, קֶבֶר, רִבְכָה, שְׁמִלָה, שְׁמֵמָה, שִׁמְשׁ, שִׁפָּה (שִׁפְתוֹת), שִׁפְחָה, שִׁקָּת.

38. הסימן * מציין שצורת היחיד משוחררת. בסימן ^ מסומנות מילים שתנועתן הראשונה בריבוי סגול, שהוא לשיטתי אלופון של חיריק במעמד זה. צורות מסופקות סומנו בסימן שאלה.

39. הרשימה מסודרת על פי סדר השמות בנספח הצורות שבסוף דקדוק העברית השומרנית של בן־חיים (עואנ"ש, ה).

1.1.2 בעלי פתח (102 מקרים)

בסיומת יי (63 מקרים): אבן, אגם, אדן, איש (אנשי), אלף, אפס, ארז, בעל, דרך, הבל, הר (הררי), זרע, חבל, חָבֵר, חגו*, חדר, חכם, חָלַל, חָנַף, חסד, חָצַר, חָרַשׁ, טָרַף, ילד, יָרַח, כָּבֵל, כָּחַשׁ, כלב, כָּנַף, כסף, כרם, לָהֵב, להט*, לָעַג, מלך, נהר, נחל, נעל, נער, סרן*, סרן?, עבד, עם (עממי, גם מ), עָנָו, ערבה, עָרַל, פָּאָר, פָּלַג, פעם, צָלַם, צעד, קדם?, קלע*, קָצַח/קָצָה (קצוי), קרס*, קָרַשׁ, רָחַב? (רַחְבִּי), שָׁלוֹ, שָׁלַם, שָׁעַל*, שער, תלם.

בסיומת יות (39 מקרים): אחות (אחיות), אָמָה (אמהות), אנחה, ארץ, אשד, אשמה, בהמה, דהרה*, דלת, זנב, חֲכָמָה, חָצַר, חרב, כָּנַף, להבה, נאקה, נהר, נערה, נפש, סערה, עֲבָרָה (בן נפתלי: עֲבֹרוֹת), עָפָר, עצם, ערבה, עָרַשׁ, פָּחָה (פְּחוֹת), פעם, פרסה, פָּרַע, צלע, קדמה*, קערה, קָצַח/קָצָה (קצוות), קרן, שָׁאָגָה, שִׁדְמָה, שָׁלוֹה, שלמה, שַׁעְרָה.

1.1.3 מיון בעלי הפתח

א. עי"ן השורש עיצור גרוני: בעל, יעל, כחש, להב, להט*, לָעַג*, נהר, נחל, נעל, נער, פָּאָר, פעם, צעד, רָחַב? (רַחְבִּי), שָׁעַל*, שער; אחות (אחיות), בהמה, דהרה*, להבה, נאקה, נהר, נערה, סערה, פָּחָה (פְּחוֹת), פעם, קערה, שָׁאָגָה, שַׁעְרָה (29 שמות).
 ב. פ"א השורש עיצור גרוני: אבן, אגם, אדן, איש (אנשי), אלף, אפס, ארז, הבל, הר (הררי), חָבֵל, חָבֵר, חגו*, חדר, חכם, חָלַל, חָנַף, חסד, חָצַר, חרש, עבד, עם (עממי, גם מ), עָנָו, ערבה, עָרַל; אחות (אחיות), אָמָה (אמהות), אנחה, ארץ, אשד, אשמה, חכמה, חצר, חרב, עֲבָרָה (בן נפתלי ע-), עָפָר, עצם, ערבה, עָרַשׁ (38 שמות; אחות הובא גם בסעיף א).

ג. עי"ן השורש r, l או n: איש (אנשי), אלף, ארז, דרך, הר (הררי), זרע, חלל, חנף, חרש, טָרַף, ילד, יָרַח, כלב, כנף, כרם, מלך, סרן*, סרן?, עָנָו, ערבה, עָרַל, פלג, צלם, קלע*, קרס, קרש, שלו, שָׁלַם, תלם; אנחה, ארץ, דלת, זנב, חרב, כנף, ערבה, עָרַשׁ, פרסה, פרע, צלע, קרן, שָׁלוֹה, שלמה (43 שמות, ובהם 15 בעלי פ"א השורש גרוני, שהובאו בסעיף ב: איש [אנשי], אלף, ארז, הר [הררי], חלל, חנף, חרש, עָנָו, ערבה, עָרַל; אנחה, ארץ, חרב, ערבה, עָרַשׁ).

1.2 ארמית

1.2.1 בעלי חיריק (18 מקרים)

ריבוי (11 מקרים): דָּבַח*, זמן, חָלַם^, חנטה* (חנטינ), נשר, סגן, ספר, עלע* (עלעינ), פשר, רָבו (רובין), תמה* (תמהינ).
 נסמך (7 מקרים): גנז* (גנזי), חזו*^ (חזוי), טפר* (טפרוהי), נכס* (נכסי), עזקה* (עזקת), קטר, שבט* (שבטי).

1.2.2 בעלי פתח (17 מקרים)

ריבוי (7 מקרים): אלף, דחוה* (דחון), יָרַח, מלך, פחה (פְּחוֹתא), פָּרַס, רחם* (רחמינ?).

נסמך (10 מקרים): אף (אנפוהי?), גֶרֶם* (גרמיהון), חבר* (חברוהי), חברה* (חברתה), ירכה* (יִרְכָּתה), עבד, עין, עם (עממיא), ענף* (ענפוהי), קרץ.

2. מסורת בבל⁴⁰

2.1 עברית

2.1.1 בעלי חיריק (65 מקרים)

בסיומת יי (46 מקרים): אגל*, אמר, בכר, בתר, גשם, דבר, דרך, דשן, זבח, זקן, חבל/חבל^, חזק, חלב, חפץ, יבל*, ירא, ישר, כבד, ככל?, לבב?, משל (צ), נבך*, נבל, נטף, נסך, סרן, עבר^, עזר? (ט עזרי), עמק/עמק*, עקב, פצע, פרד, פרץ, פשע, פתח, צלם, קנץ*, רבע, רגב*, רכב, רשע, רשף, שבט, שָׁלוֹ, שמר*, שקר. בסיומת יות (19 מקרים): אברה, אמרה*, ברכה, גבעה, חרפה, כליה*, כסת, כתפה* (צ), לשכה, נדבה, סבל, ספרה*, עברה (צ), עקב, צדקה, רכבה, שמלה, שפה (שפתות), שפחה.

2.1.2 בעלי פתח⁴¹ (87 מקרים)

בסיומת יי (53 מקרים): אבן, אדן, איש (אנשי), אלף, אמר (צ), אפס, ארז, בגד, גדל, גלל, גנז*, דרך (צ), הבל, הר (הררי), זרע, חבל, חגו*, חדר, חכם, חלל, חנף, חסד, חצר, טרף, ילד, ירח, ככל?, כלב, כנף, כרם, להב, מלך, משל, נדר, נהר, סרן*, עבד, עגל, עדר, ענו, ערבה, פגר, פלג, פשע, צל (צללי), קבר, קדם?, קלע*, קצה (קצוי), קרש, רחב (צ), שלט*, שָׁלֵם.

בסיומת יות (34 מקרים): אָמָה (אמהות), אנחה, ארץ, אשד, בגד, בהמה, דלת, חכמה, חצר, חרב, יקרה* (ט יקרתיך), כבשה, כנף, כתפה*, להבה, מטר, נדבה, נהר, נפש, עברה, עגלה, עפר, עצם, ערבה, עשב (ט עשבות), פרסה, צבא, צלע, קבר, קדמה?, קרן, שְׁלוּה (צ), שלמה, שממה.

2.2 ארמית

2.2.1 בעלי חיריק (11 מקרים)

זמן, חזו* (חזין), נשר, סגן, עזקא (עזקת?), עלע* (עלעין), פשר, קטר, קרץ (קרצוהי), רגל* (רגלין), תמה* (תמהין).

2.2.2 בעלי פתח (5 מקרים)

גבר, גרם (גרמיהון), עין, עם, פחה (פחותא).

40. הסימן (צ) מציין שהשם מנוקד כך רק במקורות מאוחרים (צעירים), שאמינותם פחותה ביחס למקורות עתיקים יותר. ליד כמה צורות הובאו מקבילות טברניות שסומנו באות ט.

41. הצורות שעיין גרונית מנוקדות בדרך כלל בשווא לפנייה ובפתח אחריה (ולא בפתח ובחטף-פתח כבמסורת טבריה). ומזמן גם הניקוד פתח ופתח או פתח לפני הגרונית ללא ניקוד אחריה. הנה השמות המנוקדים כך: בעל, לעג*, נעל, נער, צעד, שער; נערה, פעם, קערה, שאגה, שערה.

נספח 2: בעלי חיריק/סגול

כאמור, יש התניה פונטית להופעת פתח בנסמך הריבוי. לעומת זאת להופעת חיריק/סגול במעמד הזה יש כנראה התניה מורפולוגית. הרי הצורות החרוקות/הסגולות המקיימות אחד (או יותר) מן התנאים שהוגדרו לעיל (2.2.1§):

ב. פ"א השורש עיצור גרוני: אִמֶר/אִמֶר*, אִגַּל*, חִבֵּל/חִבֵּל*, חִזַּק, חִלֵּב*, חִלַּק*, חִפֵּץ*, חִק* (חִקְקִי-), חִקַר, עִבֵּר*, עִגַּל*, עִדַר*, עִמַק/עִמֵּק*; אִבְרָה*, אִמְרָה*, חִרְפָה*, עִגְלָה*, עִגְלָה*.

מרבית השמות הונעו במקורם בתנועת i (qitl/qitlat), לפי עדותם של צירי בצורות הזכר הגרודות ושל סגול בצורות הנקבה הגרודות:⁴² חִבֵּל*, חִלֵּב*, חִלַּק*, חִפֵּץ*, חִקַר, עִבֵּר*, עִגַּל*, עִדַר*; אִבְרָה*, חִרְפָה*, עִגְלָה*.

ג. עי"ן השורש l, r או n: גִּלְל*/גִּלְלִי (גללי), גִּנִּז*, חִלֵּב*, חִלַּק*, יֵלֵד (יש' נו, ד), יֵרָא, פִּרֵץ, צֵל (צללי), קִנֵּץ*, שֵׁלֵט*; בִּרְכָה, חִרְפָה*, כִּלְיָה*.

כמה מן השמות נידונו לעיל: חִלֵּב*, חִלַּק*, חִרְפָה*; מקצת השמות אינם מזדמנים ביחיד במקרא: גִּנִּז*, קִנֵּץ*, שֵׁלֵט*, כִּלְיָה*; מקצתם (גִּלְלִי*/גִּלְלִי [גללי], צֵל [צללי]) בעלי שני עיצורים זהים תוכפים, ולכן השווה שלהם מונע. אפשר שבתיבות יֵלֵד (יש' נו, ד) ויֵרָא השפיע על איכות התנועה העיצור הראשון y. הנסמך של ברכה הוא בִּרְכָה, שמשקלו qitlat, ואולי מכאן החיריק בריבוי. אף בריבוי חִרְפָה (תה' סט, י) הדגש בפ"א מרמז על המשקל qitlōt. אם כן העדויות רופפות למדי.

אשר לארמית המקראית, יש בה בעלי פ"א השורש גרונית המנוקדים בחיריק בריבוי או בנסמך: חִלֵּם*, חִנְטָה* (חנטינ), עִזְקָה* (עזקת?), עִלַע* (עלעין), חִזִּז* (חזיין). לעיל הודגם שבארמית המקראית יש בצורות הריבוי נטייה חזקה להניע את פ"א השורש הגרונית בפתח, ונראה שבסביבה פונטית זו תנועת העזר המועדפת היא a. לכן מסתבר שהצורות הארמיות בעלות חיריק/סגול משמרות את תנועת i המקורית.

הקיצורים הביבליוגרפיים

J. Olshausen, *Lehrbuch der hebräischen Sprache*, = Braunschweig 1861

בלאו = י' בלאו, "על שני שוואים נעים רצופים", משאת אהרן: מחקרים בלשון מוגשים לאהרן דותן, בעריכת מ' בר-אשר וח"א כהן, ירושלים תש"ע, עמ'

24-13

42. התיבות אִגְלִי, חִקְקִי יחידאיות במקרא; נראה שמשקלן qitl. הצורות אִמֶר, אִמְרָה חרוקות, אולם צורת הזכר אִמֶר חלומה, ואילו צורת הנקבה אִמְרָה מזדמנת במקרא רק בסמיכות. ייתכן שהמשקלים qitl/qutl שימשו בתפוצה משלימה: הראשון לצורת זכר יחיד גרודה והשני במקרים אחרים.

- E. Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, trans. A. E. Cowley, = גזניוס
Oxford 1910
- T. Harviainen, *On the Vocalism of the Closed Unstressed Syllables in Hebrew*, Helsinki 1977
- P. Joüon and T. Muraoka, *A Grammar of the Biblical Hebrew*², Rome 2006
- C. Siegfried, "Die Aussprache des Hebräischen bei Hieronymus", *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft* 4
(1884), pp. 34–83
- יודיצקי = א' יודיצקי, "התנועות החטופות בתעתיקי הטור השני של המשושה
(Hexapla)", לשוננו סז (תשס"ה), עמ' 121–141
- ייבין = י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה
M. Lambert, *Traité de grammaire hébraïque*, Paris 1946 = למבר
- T. O. Lambdin, "Philippi's Law Reconsidered", *Biblical and Related Studies Presented to Samuel Iwry*, ed. A. Kort and S. Morschauser, Winona Lake 1985, pp. 135–145 = למדין
- סיון וקימרון = ד' סיון וא' קימרון, "חילופי התנועות פתח וחיריק בהברה סגורה
לא-מוטעמת בעברית המקראית ושאלת חוק ההידקקות", לשוננו נט (תשנ"ו),
עמ' 7–38
- עואנ"ש = ז' בן-חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, א-ה, ירושלים תשי"ז–תשל"ה
F. Field, *Origenis Hexaplorum quae supersunt*, 1–2, Oxford 1875 = פילד
- M. Florentin, *Late Samaritan Hebrew: A Linguistic Analysis of Its Different Types*, Leiden 2006 = פלורנטיין
- פסברג = ש' פסברג, "מדוע אין מוצאים מֶלֶךְ בהפסק במסורת טבריה למקרא?",
לשוננו סד (תשס"ב), עמ' 207–219
- קימרון = א' קימרון, ארמית מקראית², ירושלים תשס"ג